

Paweł Błażewicz

Biblioteki i archiwa terenu byłych Prus Wschodnich w sprawozdaniu Jerzego Żułkwy: "Straty zabytków ruchomych..." : (Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur, Sygn. M-342)

Studia Elbląskie 7, 367-379

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**BIBLIOTEKI I ARCHIWA TERENU
BYŁYCH PRUS WSCHODNICH W SPRAWOZDANIU
JERZEGO ŻULKWY: STRATY ZABYTKÓW RUCHOMYCH...
(BIBLIOTEKA MUZEUM WARMII I MAZUR, SYGN. M-342)**

WSTĘP

Druga wojna światowa spowodowała znaczne zmiany w sytuacji dóbr kultury byłych Prus Wschodnich. Teren ten był areną zaciętych działań wojennych. Dotknięty został też gwałtowną ewakuacją ludności niemieckiej i autochtonicznej. Jednocześnie ziemie te były kartą przetargową pomiędzy stroną polską, a Związkiem Radzieckim. (Choć precyzyjniejszym byłoby stwierdzenie, że stanowiło element gry politycznej wielkiego mocarstwa).

Niewyjaśniona sytuacja geopolityczna tego obszaru, przez dłuższy czas nieoparta ostatecznymi układami politycznymi (układy o własności mienia trwały od sierpnia do października 1945 roku), wywołała wiele zatargów między Armią Czerwoną — traktującą Prusy Wschodnie jako zdobycz wojenną, a załóżkami administracji polskiej starającej się tworzyć władzę na terenie Okręgu Mazurskiego¹. Wobec tego skomplikowana pozostawała również sytuacja dóbr kultury tych terenów. Dobra te dotknęły straty czasu wojny; tak bezpośrednie zniszczenia, jak też nieprzemyślana, chaotyczna i niedokończona akcja ewakuacyjna przygotowywana przez stronę niemiecką. Natomiast „pretendujący” do miana nowych administratorów wrywali sobie dobra kulturalne jako zdobycze (wywożąc je do swych stron wpływów), a później dochodzili swych praw². Sytuacja ta pogłębiała chaos i dalsze grabieże dóbr kultury. Także w poszczególnych strefach wpływów dochodziło do wzajemnych animozji. W polskiej strefie wpływów działali np. naukowcy „wszelkimi możliwymi drogami” gromadzący zreby bibliotek nowych uniwersytetów, nie bacząc na historyczny kształt tych zasobów. Wśród opustoszałych dworów, szkół i parafii grasowały także grupy zwykłych szabrowników

¹ Por. *Okręg Mazurski w raportach Jakuba Prawina. Wybór dokumentów. 1945 rok*, opr. T. Baryła, Olsztyn 1996, s. IX–XX.

² Zatargiem takim była np. sprawa biblioteki Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście. Mieszczanie chcieli wpięć zabezpieczyć ją przed upaństwowieniem, a następnie wobec zaboru biblioteki przez żołnierzy radzieckich zwrócili się do władz polskich o jej rewindykację. Por. Archiwum Państwowe w Olsztynie, Zespół Pełnomocnika Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Okręg Mazurski, sygn. APO 390/217-219; L. A d a m c z e w s k i, *Biblioteka wróciła z Królewca*, „Głos Wielkopolski” 16–17.06.2004; A. K ł o s, *Bój o bibliotekę*, „Rozmaitości Dobromiejskie”, 1995, s. 8.

traktujących dzieła sztuki i książki jako źródło szybkiego wzbogacenia się, a czasem — o zgrozo — opalu³.

Mimo zawarcia polsko-sowieckich układów o nieprzemieszczaniu dóbr ruchomych i zabytków sztuki, nie były znane ich liczby i straty w porównaniu ze stanem sprzed II wojny, a także obecne miejsca ich przechowywania. Dlatego też na obszar Okręgu Mazurskiego (byłych Prus Wschodnich) skierowano Jerzego Żułkwę, by dokonał oględzin terenowych i zweryfikował stan zachowania dóbr kultury ze stanem znanym z literatury fachowej. Z pracy tej powstało sprawozdanie, które stało się podstawą do niniejszego zestawienia.

Autor sprawozdania Jerzy Żułkwa urodził się 15 listopada 1909 roku w Odessie. Z wykształcenia był prawnikiem. Z zamiłowania jednak poświęcił się aktorstwu. Już w czasie studiów w Wilnie, w 1932 roku, występował na scenie. W czasie II wojny światowej walczył, a potem był więźniem oflagu. Studia ukończył po wojnie na Uniwersytecie Wrocławskim. W 1948 roku rozpoczął pracę jako kierownik administracyjny olsztyńskiego teatru. W roku 1951 zyskał uprawnienia aktorskie i do śmierci pracował w Olsztynie jako aktor i zastępca dyrektora. Zawsze podkreślał, że oddany jest historii sztuki i kolekcjonerstwu. Zapewne też z tych powodów, jak również z braku wykwalifikowanych kadr, zlecone zostało mu wykonanie zestawienia strat zabytków ruchomych terenów Prus Wschodnich⁴.

Samo sprawozdanie jest wynikiem pracy terenowej, jak też kwerendy źródłowej w literaturze opisującej obraz kulturowy byłych Prus Wschodnich. Wynikiem tej pracy był maszynopisowy poszyt, który w układzie alfabetycznym — według miejscowości — opisywał stan zabytków ruchomych.

Materiał zawarty w sprawozdaniu jest trudny do opracowania. Analiza obejmuje tylko wybrane ośrodki. Nie zachowały się, albo wcale nie istniały zestawienia wykorzystanej literatury, zaś informacje bibliograficzne zostały zapisane w ten sposób, że nie we wszystkich przypadkach można zrekonstruować źródło pochodzenia informacji. Zapewne niektóre z nich, co nie zostało zaznaczone, pochodzą z przekazów ustnych, jak też sprawozdań pisanych na bieżące potrzeby administracji i instytucji kultury działających ówczesnie na terenie Warmii i Mazur⁵. Dodatkowych trudności przysparza również fakt, że w zestawieniu nie zachowała się karta tytułowa. Dlatego też nieznanym pozostaje pełny tytuł wykazu, zleceniodawca, ani czas powstania sprawozdania. Utrudnia to zatem poszukiwania w zasobach archiwalnych instytucji kultury i administracji innych kopii tego cennego źródła. Uniemożliwia też poznanie z jakiego okresu stan wiedzy opisuje.

W czasie prac korzystałem z egzemplarza zestawienia należącego do Biblioteki Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie i przechowywanego w jej zbiorach pod sygnaturą M-342. Jest to oprawny poszyt formatu A4. Posiada 125 jednostronnie

³ Por. M. Borzyszkowski, *Pomoc książki i przemoc wobec książki jako przejaw dobra i zła w działaniu człowieka na przykładzie dziejów kościelnych bibliotek warmińskich*, SW XXXVI: 1999, s. 86–88.

⁴ T. Oracki, *Twórcy i działacze kultury w województwie olsztyńskim w latach 1945–1970*, Olsztyn 1975, s. 211–212.

⁵ Por. J. Chłosta-Zielonka, *Działalność Jana Grabowskiego w Olsztyńskim w latach 1945–1947 w świetle sprawozdań dla Ministerstwa Kultury i Sztuki*, KMW nr 3:2004, s. 361–371.

zapisanych pismem maszynowym kart. Prezentowane poniżej zestawienie wiadomości na temat archiwów i bibliotek terenu Prus Wschodnich będzie analogiczne, jak w oryginale. Miejscowości ułożone zostaną alfabetycznie. Informacje o stanie zasobów zabytków piśmienniczych zostaną przytoczone w brzmieniu identycznym jak w oryginale; na końcu każdego z cytatu zostanie przytoczony wypis z literatury, z której korzystał Jerzy Żułkwa. Na końcu, w nawiasie kwadratowym, zostanie przytoczone miejsce podania informacji w *Stratach zabytków ruchomych...*

Mam świadomość, że część informacji z zestawienia uległa przedawnieniu, część zasobu niżej wymienionych dóbr została rewindykowana lub odnaleziona w czasie powojennej stabilizacji. Jednak przypomnienie sprawozdania Jerzego Żułkwy ma także inne walory poznawcze. Jest bowiem źródłem wskazującym na zainteresowanie władz polskich dobrami kultury z terenów Prus Wschodnich. Prezentując stan wiedzy na temat zabytków na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych dwudziestego wieku nakreślają w końcu powojenne losy tych zabytków. Głównym jednak walorem zestawienia pozostaje fakt, że w przypadku zbiorów archiwalnych i bibliotecznych, pokazuje sieć bibliotek i archiwów na terenach Warmii i Mazur, które istniały przed II wojną światową i których ślad pozostał w literaturze. Ów materiał staje się zatem listą postulowanych problemów badawczych dotyczących stanu zbiorów piśmienniczych, jako podstawowego źródła do badań umysłowości, kultury i elity intelektualnej regionu.

Żułkwa Jerzy, *Straty zabytków ruchomych...*

BEZŁAWKI, wieś, (niem. Bäslack), par. Loilkowo, pow. kęt.[rzyński]

Biblioteka. Przy kościele istniała skromna biblioteka. Szereg starodruków (prussiana) przejęło Muzeum Mazurskie w Olsztynie.

Lit.: Boeticher II, s. 15; M.M.O. akt przejęcia biblioteki.

[J. Żułkwa, *Straty zabytków ruchomych...*, k. 8]

BISZTYNEK, miasteczko, (niem. Bischofstein), pow. resz.[elski]

Ratusz. Zabytkowy ratusz spłonął w roku 1939. Wraz z nim cenne archiwum miejskie i biblioteka.

Lit.: Srokowski, s. 127, D. P. O. 1936–40, s. 12; Ulbrich I, s. 224, 225, 299; Fot.: Miesięcznik, „Ziemia”, nr 5–6 (maj–czerwiec) 1950.

[J. Żułkwa, *Straty zabytków ruchomych...*, k. 1]

BOGATYŃSKIE, dwór, (niem. Tüngen), pow. bran.[iewski]

Do tego fachowa biblioteka 639 tomów⁶.

⁶ Chodzi tu o bibliotekę pełniącą funkcję pomocnicze dla kolekcji militariów sprzedanych Muzeum w Malborku, a następnie wywiezionej do Berlina.

Lit.: Boeticher, IV, s. 285; Ulbrich I, s. 198; Bujak I, s. 6–44; „Ostpreussen”, s. 142;

Fot.: Boeticher IV, ryc. 207.

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 11*]

BRANIEWO, miasto pow.[iatowe], (niem. Braunsberg)

Biblioteka Gimnazjum Państwowego wyrosła z dawnej biblioteki Kolegium Jezuickiego. Najstarszy księgozbiór został w roku 1626 wywieziony. Po roku 1639 biblioteka ponownie szybko wzrastała dzięki darom. Kasata zakonu jezuickiego w roku 1773 przerwała jej rozwój. Do roku 1811 zbiory były pozbawione fachowej opieki. Wojna 1806/1807 dość poważnie je nadszarpnęła.

Oddanie biblioteki w r. 1811 założonemu wówczas gimnazjum doprowadziło do szybkiego uporządkowania zbiorów, które w wieku XIX znowu wzrastają, przede wszystkim w latach 1833–1835, po otrzymaniu księgozbiorów ze zniesionych klasztorów w Brodnicy, Gdańsku, Łąkach, Oliwie, Podgórzu, Stoczku i Toruniu. W czasie późniejszym zasoby biblioteki nie powiększały się wydatnie, gdyż w r. 1847 obliczono je na 12.000, a w roku 1930 na 20.000 tomów. Biblioteka ta posiadała w przeważnej części druki (23 z XV w.) polskiego pochodzenia i bogaty zbiór druków polsko-warmińskich.

Rękopisów posiadała biblioteka tylko kilka: z w XIII, XIV, XVI i XVII. Nadto były odpisy listów Hozjusza z r. 1570, sporządzone przez Stan.[isława] Reszkę.

Biblioteka spłonęła (Inf. Ob. Gursztyn).

Lit.: Piotrowicz, s. 33–34; Braun.

Biblioteka Akademii Państwowej założona przy powołanym do życia w roku 1818 Liceum Hosianum. Otrzymała w darze część biblioteki dawnego kolegium jezuickiego, a nadto w całości lub częściowo zbiory ze zniszczonych klasztorów w Kadynach, Oliwie, Piesiu, Stoczku i Wejherowie. Z klasztorów wymienionych miejscowości pochodziły zachowane w bibliotece rękopisy (70 n[um]erów) oraz inkunabuły (116 szt.[uk]) a nadto druki z tłoczni warmińskich w przeważnej części treści teologicznej. Biblioteka spłonęła.

Lit.: Piotrowicz, s. 34; H. Gruchot, *Katalog der Bibliothek des K[ö]nigl[ichen] Lyceum Hosianum in Braunsberg*.

Biblioteka Seminarium Duchownego założona została wraz z seminarium w r. 1567 przez Stanisława Hozjusza wzrastała dzięki darowiznom kleru warmińskiego. Stan jej znacznie powiększył się w r. 1800 po objęciu biblioteki zniesionego alumnatu papieskiego. Prócz cennych druków warmińskich biblioteka posiadała wartościowe rękopisy, jak odpisy z XVI w. łac.[ińskiej] kroniki biskupów warmińskich Tomasza Tretera, *Matricula alumnorum semin.* i wiele innych.

Lit.: Piotrowicz, s. 34–35; Erml. Zeitschrift, r. 1860, t. 1, s. 7; Gruchot H., E. Brachvogel, s. 518–601 i 17 tablic.

BIBLIOTEKI: BENEFICIUM S. CRUCIS, KONWENTU KATARZYNEK, KONWIKTU BISKUPIEGO, BENEFICIUM WERNERIANUM I VEREINS FÜR ERMLAND zawierały druki braniewskie, gdzie indziej nie spotykane (w skromnej liczbie). Wszystko spłonęło.

Lit.: Boeticher IV, s. 50; Piotrowicz, s. 35.

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych...*, k. 20–21]

DOBRE MIASTO, miasto, (niem. Guttstadt), pow. lidz.[barski]

Biblioteka gromadzona od XIV w. stanowiła nieoceniony skarb dla tych terenów, który w znacznej części został prawdopodobnie wywieziony przez Niemców. Przed II wojną światową biblioteka liczyła 3000 tomów w tym 30 tomów manuskryptów i 118 inkunabułów. Wśród przeważającej ilości dzieł filologicznych znajdowało się bardzo dużo książek z innych dziedzin jak: historia, językoznawstwo, matematyka, geografia, nauki przyrodnicze i inne. W r. 1945 zaopiekował się resztkami biblioteki Woj.[ewódzki] Wydział Kultury i Sztuki. Pozostawiono na miejscu jedynie niewielką ilość druków z XIX i XX wieku. Resztę biblioteki przewieziono do Olsztyna. Ocalałe książki inkunabuły przekazano Kurii Biskupiej⁷.

O rozmiarach strat poinformują nas dane liczbowe odnoszące się do działów najcenniejszych. Z 30 tomów manuskryptów uratowano zaledwie kilka, ze 118 inkunabułów pozostało 50 (wiele uszkodzonych), druki braniewskie licznie reprezentowane, prawie wszystkie zaginęły.

Archiwum kolegiaty przechowywano przy bibliotece. Prawdopodobnie w całości zostało wywiezione do Niemiec.

Pomiędzy zaginionymi archiwaliami zasługiwały na specjalną uwagę:

a. bulle papieży z 1295, 1392 i 1394;

b. szereg dokumentów z pieczęciami i podpisami królów polskich i biskupów warmińskich;

c. „Acta capitularia” obejmujące protokoły posiedzeń kolegiaty od roku 1600 do kasaty w 1811. Nieocenione źródło dla badaczy tych ziem.

Lit.: Boeticher, IV, s. 130; Reczyński o.o. w literaturze przedmiotu; Piotrowicz, s. 39–40; Grabowskiego W.J.

Fot.: B. K. K., s. 19, (fot. wnętrza biblioteki)

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych...*, k. 24–25]

DZIAŁDOWO, miasto pow[iatowe], (niem. Soldau)

Istniała również bogata biblioteka⁸.

Lit.: Sukertowa-Biedrawina E., *Cele i zadania Muzeum Mazurskiego w Dział-*

⁷ Nie wiadomo, co miał na myśli Autor, czy przekazano wszystkie książki w tym inkunabuły, czy tylko inkunabuły, resztę książek oddano w późniejszym czasie. Księgozbiór dobromiejski rewindykowany był także przez władze polskie od ZSRR.

⁸ Mowa tu o bibliotece Muzeum Mazurskiego w Działdowie gromadzącej zbiory o tematyce mazurskiej i grunwaldzkiej.

dowie, s. 24–25, także, Kafle mazurskie, art. w miesięczniku „Ziemia” r. 1932, str. 243–245, Estreicher, 109, M. Wańkowicz, *Na tropach Smętka*.

Fot.: Sukertowa-Biedrawina w art. „cele i zadania” fot. wnętrza skrzyni muzeum (dział regionalny), oraz fot. sali muzeum w art. „kafle mazurskie” 2 fot. kafli z polskimi napisami.

M. Worgitzki, *Das „masurische” Museum in Soldau*, „Unsere Heimat”.

Lit.: T. R. *Zehn Jahre Fremdherrschaft über Soldau*, „Unser Land”, 1930, nr 1, s. 2–3, (tendencyjny opis zbiorów Muzeum Mazurskiego w Działdowie).

[J. Żułkwa, *Straty zabytków ruchomych...*, k. 26, 26v]

FROMBORK, miasto, (niem. Frauenburg), pow.[iat] bran.[iewski]

Muzeum Kopernikowskie we Fromborku: Tazw. (*sic!*) „Izba Kopernika” została założona przez Niemców w r. 1912 pod opieką Kurii Biskupiej. Zniszczona w czasie wojny doszczętnie. Nie posiadała prawie żadnych wartościowych eksponatów. Jedynie kilka dokumentów, czy notatek z pismem odręcznym samego Kopernika — a więc: 1. zeszyt 15 stronicowy z notatkami astronoma, 2. dwa przywileje wystawione przez kapitułę, a podpisane między innymi i przez Kopernika (z r. 1523 i 1537), 3. list Kopernika do księcia Albrechta pisany z Fromborka 15 sierpnia 1541 r., 4. recepta pisana przez Kopernika — i to wszystko.

Resztę stanowiły: reprodukcje różnych portretów wielkiego astronoma (między innymi znanego obrazu Matejki), fotografie, rysunki, trochę książek, narzędzia astronomiczne i parę mebli odpowiadających stylowo kopernikowskiej epoce.

Lit.: Brachvogel I, s. 31–38; Skurpski I, s. 5; Skurpski II, s. 45–46; Gross o.c. w literaturze przedmiotu „Ostpreussen” s. 140;

Fot.: Brachvogel I, Gross, ryc. 2. niniej. Zestawienia.

[J. Żułkwa, *Straty zabytków ruchomych...*, k. 28]

Archiwum biskupie przechowywało resztki zabytków z dawnego archiwum i biblioteki biskupiej na zamku w Lidzbarku [Warmińskim], którą w r. 1703 Szwedzi wywieźli w znacznej mierze do Szwecji. W poszczególnych tomach były materiały z rozmaitych lat. Do wojny uchowało się w tym dziale archiwaliów — 132 volumina aktów od roku 1240 do 1767.

Archiwum stanowiło niewyczerpane źródło dla historyków badających dzieł [dzieje/dzieło-a] polskiego biskupstwa warmińskiego. Poszczególne volumina posiadały materiały złożone chronologicznie, a zawierające przywileje królów polskich, bulle papieży, obfitą korespondencję biskupów, listy nuncjuszków, miscellanea itp.

Prócz tego archiwum zawierało nieocenione materiały do poznania wewnętrznych stosunków biskupstwa, jego spraw finansowych, handlowych oraz rozwoju rzemiosła. Poza tym mieściły się tam dyplomy i dokumenty w ogólnej liczbie 252, mapy, szkice i plany — 55 numerów i pieczęcie 19 — numerów.

W dziale rękopisów mieściły się 24 numery.

Akta archiwalne ułożone alfabetycznie, dotyczyły historycznych wydarzeń na terenie biskupstwa.

Wśród druków było wiele polskich i fromborskich a nadto kilkadziesiąt inkunabułów, częściowo z dawnej biblioteki w Lidzbarku.

W czasie wojny archiwum poniosło duże straty. Zaginął szereg voluminów. Reszta znajduje się w Olsztynie (w Kurii Biskupiej).

Lit.: Piotrowicz, s. 56–58, (tam też podana literatura przedmiotu).

Archiwum kapitulne istniało od XIII wieku. Bogate zbiory archiwalne podzielone na dziewięć działów, które zawierały:

I. oryginalne dokumenty i odpisy dotyczące biskupstwa od jego powstania do najnowocześniejszych czasów;

II. księgi przywilejów w liczbie 8;

III. zbiór korespondencji kanoników kapitulnych i różnych dostojników;

IV. 60 tomów zawierających protokoły z większości posiedzeń kapituły od r. 1384–1499, od tego zaś roku do czasów najnowszych „Acta capituli” prowadzone systematycznie;

V. księgi administracyjne dóbr we Fromborku, Pieniężnie, Olsztynie, we fragmentach od w. XVI i pocz. XVII wieku, w komplecie zaś od połowy XVII w. Wśród nich niektóre spisane przez M. Kopernika, którego podpis na nich się zachował. W dziale tym mieściły się ciekawe materiały do osadnictwa polskich, na Warmii w tzw. „Locationes mansorum dosertorum” od 2-jej połowy XV w.;

VI. inwentarze od najdawniejszych czasów;

VII. zbiór rękopisów, z których specjalną uwagę wzbudzały: Krasickiego I., „Monachomachia”, oryg. z dopiskami i rysunkami tegoż „Bajki” z dedykacją oryg. Stanisławowi Dożyłowskiemu, kanonikowi w Dobrym Mieście, J. Kalnasego, kanonika warm.: „Wiersze i tłumaczenia”, „Compendium sądów Króla J.M. a 1594”;

VIII. akta dotyczące wyboru biskupów, posiadłości kapituły itp. Z czasów nowszych. Archiwum częściowo uratowano.

Lit.: Piotrowicz, s. 38–39, tam też obszerna literatura.

Biblioteka kapituły warmińskiej ufundowana w r. 1550, a powiększona przez księgozbiór ofiarowany przez Kopernika⁹, została w r. 1626 wywieziona do Szwecji. Podwaliny pod nowy księgozbiór (dowojeny) dał biskup Jan Stanisław Zbąski (1688–1697). Biblioteka rosła dzięki darom. Prócz darów biskupów i kanoników katedralnych weszły tu częściowo druki z biblioteki klasztoru franciszkańskiego (fundacji polskiej) w Kadynach i Stoczku, dzięki czemu pod koniec XIX w. biblioteka obejmowała już 10.000 dzieł w 20.000 tomów, z zakresu teologii, historii i filozofii.

W zbiorze rękopisów były b.[ardzo] cenne poloniczne [polonica], ofiarowane kapitule przez kanonika Jana Jerzego Kunigka († 1719).

Był też szereg cennych starodruków z XVI w.

Biblioteka częściowo ocalała. Znajduje się w Olsztynie pod opieką Kurii Biskupiej.

⁹ Biblioteka kapituły katedralnej działała z pewnością od samego początku funkcjonowania wspólnoty, a data powstania 1550 wiąże się z znacznymi darowiznami T. Giesego, M. Kopernika i ich środowiska.

Lit.: Piotrowicz, s. 59 tam też obfita literatura.
 [J. Żułkwa, *Straty zabytków ruchomych...*, k. 40–42]

GALINY, (niem. Gallingen), pow.[iat] bart[oszycki]

Biblioteka istniała przy kościele — fundowana w r. 1726 przez Botho von Eulenburga. Losy nieznane. Podobno zaopiekowała się nią któryś z uniwersytetów. Może Toruń? Stanowiła interesujący zespół literatury (a nie poszczególne rarytasy), ilustrujący życie umysłowe wieku XVII i XVIII. Wiek XIX przysporzył większą ilość książek o treści teologicznej razem 1800 tomów.

Był też dosyć bogaty dział rękopisów z w. XVII i XVIII. Wśród nich cenne „prussiana”, satyry, bibliografie itp.

Lit.: A. K. K.teczka „Gallingen” sprawozdanie z ilustracji (*sic!*) biblioteki z roku 1952, A. K. „Zabytki ruchome 1945 roku”.

[J. Żułkwa, *Straty zabytków ruchomych...*, k. 43]

GARBNO II, wieś, (niem. Leggarben), pow.[iat] kęt.[rzyński]

Agenda w srebrnej oprawie z r. 1667.

Lit.: Boeticher II, s. 109. Ulbrich II, s. 119, 513.

[J. Żułkwa, *Straty zabytków ruchomych...*, k. 44]

GIZYCKO, miasto pow.[iatowe], (niem. Loetzen)

Biblioteka Towarzystwa Naukowego (niemieckiego) posiadała bogaty zbiór dokumentów polskich i niemieckich dotyczących Warmii i Mazur. Losy biblioteki nieznane.

Lit.: W. J. Grabski, s. 105.

[J. Żułkwa, *Straty zabytków ruchomych...*, k. 45]

GŁADYSZE, wieś, pałac, (niem. Schlodien), pow.[iat] paśl.[ęcki]

Biblioteka o kilkudziesięciu tysiącach tytułów z różnych dziedzin.

Archiwum bogate, udostępnione dla celów naukowych, posiadało obfite źródła do dziejów tych ziem.

Lit.: Chwalewik, s. 104; „Altpreussische Geschlechterkunde”, s. 42; Ob. G zesz. 6 roczn. 1904, s. 115; tamże s. 74–80, MMO protokół przyjęcia 1948, Kunstsammlungen;

Fot.: Dethlefsen tabl. 51, ryc. 11, tamże tabl. 67, ryc. 9, Lorck ryc. 33 i 34, Ulbrich I, ryc. 110, Reih s. 8.

[J. Żułkwa, *Straty zabytków ruchomych...*, k. 46]

KAMIENIEC, pałac, (niem. Finckenstein), pow.[iat] sus.[ki]

Archiwum o dużej wartości, ale nie skatalogowane.

Lit.: Bernoulli, s. 162, Schmid B., s. 29–36, Ulbrich I, s. 212–214, „Altpreussische Geschlechterkunde”, A. K. 1950, „Familien — Geschichte d. Gräfllich Finck von Finckenstein — steinschen Geschlechts”, Czihak II, s. 80, 87, 167, Lorck, s. 23, Kunstsammlungen...

Fot.: „Mai. Ost” tabl. 55, 56 (komnata Napoleona), Schmid B., ryc. 26 i 27, tabl. 2, 3, 4 i 5. Lorck, ryc. 40 (ogólny widok pałacu), w cytowanej wyżej historii rodu Finckensteinów szereg reprodukcji portretów.

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 53*]

KĘTRZYN, miasto pow.[iatowe], (niem. Rastenburg)

Muzeum mieściło się w gmachu dawnej loży masońskiej (pocz. XIX w.). Posiadało następujące działy: prehistoria, archiwalia, etnografia, historia miasta i okolicy. Ekspozycje w znacznym stopniu uległy zniszczeniu.

Lit.: Skurpski I, str. 5, tenże II, str. 46, Schröder W., art. Das Angesicht der Heimat w kalendarzu na r. 1939 (Ostpreussischer Haus- und Familien Kalendar 1939 — Kreis Rastenburg).

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 55*]

KWITAJNY, dwór, (niem. Aunittainen), pow.[iat] pasł.[ęcki]

Jedyna konkretna wiadomość to fakt istnienia rodzinnego archiwum Dönhoffów. Posiadało liczne archiwalia jak np. zbiór przywilejów rodnych [rodziny, rodowych] od 1467 do 1730 r.

Lit.: A. K. 45, Boeticher III, s. 118, Ob. Gresch, T. I, zesz. 1, s. 41, Kunstsammlungen...

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 59*]

MARKOWO, dwór, (niem. Reichertswalde), pow.[iat] mor.[ąski]

Olbrzymia biblioteka z cennymi drukami. Sporo książek różnymi drogami trafiło do biblioteki M.[uzeum] M.[azurskiego]w Olsztynie.

Lit.: B. K. K. 1933, s. 29, tamże 1935, s. 30, Lorck, s. 38, MMO protokoły przejęcia.

Fot.: Lorck, ryc. 3 (wewnątrz komnaty w której stoi pieta).

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 69*]

MORAĞ, miasto pow.[iatowe], (niem. Mohrunge)

1. Dom Herdera, prekursora niemieckiego romantyzmu, mieścił w swoim wnętrzu rodzaj muzeum biograficznego (zał. 1918). Gromadzono pamiątki związane z życiem Herdera, pierwodruki wydanych dzieł, rękopisów itp.

Lit.: Skurpski I, s. 6, tenże II, s. 46, B. K. K. 1923, s. 33

Fot.: B. a. Ost. T. III, s. 132 (fot. wnętrza jednego z pokoi), „Ostpreussen Mazuren und das Oberland”, nr 235, s. 36 (fot. wnętrza jednego z pokoi).

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 74*]

OLSZTYNEK, miasto, (niem. Hohenstein)

Biblioteka gimnazjum istniała od r. 1845 posiadała stare druki polskie. Spłonęła w czasie wojny.

Lit.: W. J. Grabski, s. 275.

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 81*]

OSTRÓDA, miasto pow.[iatowe], (niem. Osterode)

Uwaga: wśród najcenniejszych eksponatów miał znajdować się piękny ewangeliarz z pocz. XIV w. (?) pisany po łacinie, zdobiony iluminacjami, pochodzenia prawdopodobnie francuskiego.

Podobno ewangeliarz został przekazany do Biblioteki Narodowej za pośrednictwem referatu bibliotek O. S. Olsztyn. Czy tak jest w istocie — nie udało się stwierdzić. Zagubienie tak wartościowego zabytku byłoby niepowetowaną stratą. (Inf. dyr. Skurpski)

Fotografie zabytku w posiadaniu M. M. w O.

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 86*]

PIASTY WIELKIE, wieś, (niem. Gr.[oss] Peisten), pow.[iat] iław.[ski]

Przy kościele znajdowała się biblioteka Boeticher wymienia z XVII w.

Lit.: Boeticher II, s. 140–141, Ulbrich II, s. 490–491 i inne, A. K. 1949, B. K. K. 1905/1906, s. 16, AK 50 II.

Fot.: Ulbrich II, ryc. 73, s. 585–588, B. K. K. 1905/1906, s. 16 [zapis powtórzony]

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 89*]

RESZEL, miasto pow.[iatowe], (niem. Rössel)

Biblioteka tegoż gimnazjum¹⁰ posiadała staro-druki (sic!) polskie, weszły tu resztki księgozbioru Jezuitów i część rękopisów, na specjalną uwagę zasługiwał „Ogród rozkoszy” z r. 1517 bogato ilustrowany i iluminowany.

Losy biblioteki nieznane.

Lit.: Grabski, s. 324, Zeitschr. f. d. Gesch. u. Alt. Erml. T. XXIII, zesz. 3, r. 1929, s. 840.

Przy kościele [św. Piotra i Pawła] istniało bogate archiwum odnoszące się do dziejów parafii oraz życia cechowego od najdawniejszych czasów. Mieściło się

¹⁰ Dot. gimnazjum jezuickiego w Reszlu.

w specjalnie zbudowanym i ogniotrwałym pomieszczeniu nad zakrystią. Niestety uległo zagładzie.

Lit.: Matern I, tenże fotografie, B. K. K. 1943, s. 13.

Muzeum mieściło się w zachowanym średniowiecznym zamku. Założone w 1929 r. Posiadało następujące działy: prehistoria, historia miasta i zamku, (cechy, wnętrza izb warmińskich) numizmatyka, archiwalia. Całość interesująca i dla historyka cenna. Zbiory zostały zdewastowane. [...]

Wśród zaginionych eksponatów należy wymienić gotycka szafę biblioteczną, datowaną 1470 [...]

Lit.: Skupski I, s. 7, tenże II, s. 48, Poschmann I, s. 347–48 (szczegóły o muzeum), Ulbrich I, s. 81, 93; Zeitschr. d. Gesch. u. Alt. Erml. T. XXIII, zes. 3, r. 1929, s. 840.

Fot.: Matern II, wkładka, s. 192–193 i s. 48, 96 (szafa biblieczna).

[J. Żułkwa, *Straty zabytków ruchomych...*, k. 99]

SŁOBITY, (niem. Schlobitten), pow.[iat] paśl.[ęcki]

Biblioteka zawierała ponad 50.000 książek z różnych dziedzin, gdzie obficie reprezentowane były pozycje dotyczące Polski i dziejów tych ziem. Dział starodruków obejmował wiele białych kruków, (np. druki z Braniewa).

Archiwum uporządkowane i dostępne do celów naukowych, równie było niewyczerpanym źródłem dla poznania dziejów tych ziem. Na specjalną uwagę zasługiwały dokumenty związane z historią poszczególnych miejscowości i osadnictwa żywołu polskiego od początków panowania krzyżackiego.

Wszystkie zabytki omówione wyżej uległy przypuszczalnie zagładzie. Są nikłe ślady, ale nie sprawdzone, że część archiwum i biblioteki została uratowana przez jedną z ekip uniwersyteckich (Toruń?).

Lit.: Chwałewik, Zbiory polskie, Warszawa 1916, s. 104; Altpr. Biographie, Królewiec 1941, t. I, s. 147; art. Dohna w: Altpreussische Geschlechterkunde, R. 1927, s. 42; Krolmann, Schloss Schlobitten, „Burgwart” R. 30:1929, s. 4–8; D. P. O. 1936–1940, s. 9; Lorck, s. 14–15; Ulbrich I, s. 188; Ulbrich II, s. 471–473; i inne, prof. z M. M. O., Bernoulli, s. 154, Rhode, s. 635–636;

Fot.: Dethlefsen, tab. 46, ryc. 1, tab. 63, ryc. 3, 3a, Mai. Ost. Tabl. 54; D.P.O. 1936–1940, ryc. 5; Lorck ryc. 27, 28, 29, 30; Ulbrich II, ryc. 530–534 (sala barokowa), ryc. 535, 536, inne wnętrza, ryc. 559, kominek, ryc. 560–563 rzeźby figuralne, ryc. 564, 565 — płaskorzeźby.

[J. Żułkwa, *Straty zabytków ruchomych...*, k. 107]

SZALMIA, (niem. Schalmey), pow. bran.[iewski]

Archiwum znajdujące się na plebanii, posiadało księgi kościelne z w. XVI, zawierające dużo wiadomości odnośnie tych terenów, — *Liber natuorum* od r. 1570, *liber copulatorum* od r. 1565, *liber mortuorum* od r. 1682.

Biblioteka również na plebanii zawierała kilkaset tomów, wśród których na wyróżnienie zasługiwały druki Jezuickiej drukarni w Braniewie od r. 1682 (28 pozycji).

Lit.: Boeticher, s. 227–230, Ulbrich I, s. 97, 151, 154, 155, 156, 157, 197; Dehio, s. 303; Ulbrich II, s. 202 i inne; Matern III, s. 291–402, Dittrich, s. 317–318, A. K. teczka „Zabytki ruchome” r. 1946, Czihak II, s. 169, Elbinger Jahrbuch r. 1926.

Fot.: Boeticher IV. (kwatera środkowa ołtarza szafkowego), s. 229; Matern III widok całego ołtarza szafkowego, chrzcielnica, s. 337, wnętrze kościoła; portret pastora Materna; Ulbrich I (ołtarz szafkowy), s. 56; Ulbrich II, (ołtarz gł.), ryc. 18, (ołtarz boczny) pr. ryc. 227, (ambona) ryc. 865; Elbinger Jahrbuch r. 1926 — (chrzcielnica).

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 113*]

SZTYNORT, (niem. Stionort) (sic!), pow.[iat] węg.[orzewski]

A tymczasem z „*Zeit.[schrift] F[ür] Gesch.[ichte] U.[nd] Altert.[umskunde]* T. XXV, zes. 77, str. 562 dowiadujemy się, że w archiwum Lehndorffów znajdowała się obszerna korrespondencja w języku francuskim biskupa I. Krasińskiego z jednym z Lehndorffów na przestrzeni szeregu lat.

Lit.: A. K. K. dn. 25.IV.1939 teczka „Steinort”; Bernoulli, s. 148, Chwalewik, s. 174, Lorck, Gross Steinort, Pillkalen 1939; Lorck, s. 7 i 29; D. P. O. 1936–1940; Zeitschr. f. d. Gesch. U. Alt. Ermlands, t. XXV, zes. 77, s. 562; Dohna, s. 42; Strauss II, s. 78;

Fot.: Lorck, ryc. 12, ryc. 57; Dethlefsen, tab. 40 dołączona do niniejszego zestawienia fotografia wnętrza jednej z komnat.

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 113–114*]

SZYMBARK, zamek, (niem. Schönberg), pow.[iat] sus.[ki]

Olbrzymie archiwum zawierało szereg dokumentów ważnych dla historii tych ziem (w. XVII i XVIII). Zbiór map i planów.

Lit.: Schmid B. s. 229–109; Lorck, str. 11, A. K. 50.

Fot.: Schmid B., tabl. 21 (ogólny widok zamku), Lorck ryc. 1, Schmid (II), ryc. 10a i 10b.

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 116*]

ŚWIĘTA LIPKA, (niem. Heiligenlinde), pow.[iat] kęt.[rzyński]

Przy klasztorze istniała biblioteka założona przez oo. Jezuitów. Znajdowało się tam wiele starych druków polskich.

Lit.: Grabski, str. 325, A. K. 1950.

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 116*]

WAPNIK, wieś, (niem. Kalkstein), pow.[iat] lidz.[barski]

Bogata biblioteka kościelna uległa zniszczeniu.

Lit.: Boeticher IV, str. 160–161, Srokowski, str. 136, Ulbrich II, str. 531.

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 119*]

WĘGORZEWO, miasto pow.[iatowe], (niem. Angerburg)

Biblioteka przykościelna również zaginęła. Znajdowało się w niej około 100 druków sprzed 1543 r.

Lit.: Boeticher VI, str. 14–15, Grabski, str. 443.

[*J. Żułkwa, Straty zabytków ruchomych..., k. 120*].